

Вујадин Иванишевић
Археолошки институт Београд
Соња Стаменковић
Археолошки институт Београд

УДК 902.2(497.11)“2011/2012“
904:711.42“652/653“(497.11)

РАЗГРАДЊА ФОРТИФИКАЦИЈЕ АКРОПОЉА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

Истраживања Царичиног града из године у годину обogaђују наша сазнања о развоју урбанизма овог јединственог рановизантијског града. Захваљујући ископавањима која се одвијају паралелно са конзерваторским радовима на фортификацији Акропоља, добијени су нови подаци о изградњи бедема, кула, потерни и степенишних прилаза.¹ Посебно су важна сведочанства која се односе на трајање и коришћење фортификације. Дуго се сматрало да су бедеми и куле Акропоља, али и целог града, били у функцији од настанка Царичиног града до гашења живота у њему.²

Међутим, нова истраживања, која се изводе у различитим деловима града, посведочила су да је фортификација подлегла променама, које се огледају у поправкама на бедемима, кулама и пратећим објектима. Први овакви захвати констатовани су у Доњем граду, на угаоној југоисточној кули, а затим и на јужном бедему Акропоља. Овде су откривени темељи куле разграђене још за живота града, на чијим је основама подигнута мања грађевина. Поред овога, источни степенишни крак стављен је ван функције. Изградњом поменутог објекта на месту куле, који је био прислоњен на јужни бред Акропоља, у потпуности је негирана одбрамбена улога фортификације Акропоља. Ова изградња, уједно, сведочи о значајном насељавању града *intra muros*.

Један од кључних одбрамбених објеката града, југоисточна угаона кула Доњег града, услед лошег фундаирања или можда земљотреса, почела је врло брзо након изградње да слеже. Кула је посебно консолидована са спољне стране високим слојем насипа жуте и мрке глине, висине од при-

¹ Радове на конзервацији и рестаурацији бедема Акропоља изводи Завод за заштиту споменика културе из Ниша.

² V. Kondić, V. Popović, *Caričin Grad, utvrđeni grad u vizantijskom Iliriku*, Beograd 1977; Đ. Mano-Zisi, *Caričin Grad - Iustiniana Prima*, Leskovac 1979; B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003; Leskovac 2006.

ближно једног метра, насутим уз њену источну, северну и вероватно јужну страну. Цео подухват представљао је заправо део већег грађевинског захвата са циљем ојачања њене основе (Слика 1). Ови радови се могу прецизно датовати у прве године владавине Јустина II (565-578), будући да је примерак раног ковања полуфолиса овог владара нађен у слоју насипа, а већи број полуфолиса откривен је у одговарајућим слојевима унутар града, где је терен такође био насут ради спречавања сливања воде у кулу. Том приликом изграђен је нови канал који је воду спроводио кроз накнадно пробијени отвор у источном бреду Доњег града. Током ових радова затрпан је и одбрамбени ров, који је са источне стране штитио прилаз кули. Сви ови радови, спроведени у време Јустина II, имали су за циљ учвршћивање куле - бастiona, једног од најважнијих одбрамбених објеката у фортификацији Царичиног града.³

Најупечатљивији пример разградње једног одбрамбеног објекта на Царичином граду представља рушење потковичасте куле на јужном бреду Акропоља и изградња једног мањег објекта на њеним темељима.

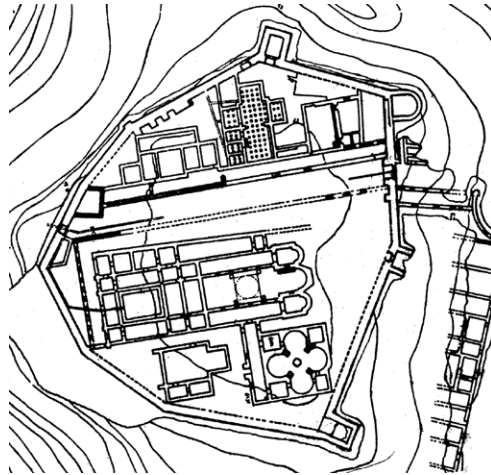

Слика 1: Доњи град: југоисточна угаона кула са ојачањем у виду насипа

Ова кула представљала је један од „најзагонетнијих“ фортификационих објеката на Акропољу, будући да је, иако је фортификација Акропоља

³ V. Ivanišević, S. Stamenković, S. Greiff, „Glass“ Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima), In: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Eds. B. Zorn, A. Hilgner, Mainz 2010, 39-52.

истражена још далеке 1938,⁴ она унета у план града тек 2010. године (кула е)⁵ (Слике 2 и 3). Приликом првих радова на фортификацији Акропоља у потпуности су дефинисане основе правоугаоне куле на северном беду (кула с), северне потковичасте куле на источној куртени (кула б) и правоугаоне куле на јужном беду Акропоља (кула ф). Осим овога, истражени су и улаз и задњи део јужне потковичасте куле на источној куртени (кула г). Ови подаци се могу извући из прве објављене основе Акропоља у Старинару за 1939. годину, као и из штурних извештаја са истраживања.⁶ Пре ових ископавања, В. Петковић је сматрао да је највиша тераса брега (Акропољ) на коме лежи Царичин град опасана бедуима са по једном кулом на сваком од четири угла.⁷ Потковичаста кула на северном беду (кула д) откривена је тек 1982. године, приликом ревизионих ископавања на Акропољу.⁸ На њено постојање указивали су и остаци степеништа уочени још 1938. године. Тада се претпоставило да на јужном беду Акропоља, аналогно ситуацији на северном, постоји још једна кула, будући да су овде током осамдесетих година прошлог века спроведена мања истраживања током којих су констатовани остаци степеништа, као и део довратника куле.⁹

Слика 2: Основа Акропоља (Старинар 1939)

⁴ В. Петковић, Ископавање Царичина Града код Лебана 1938. године, *Старинар* 14, 141-143, слика 2 и табла I.

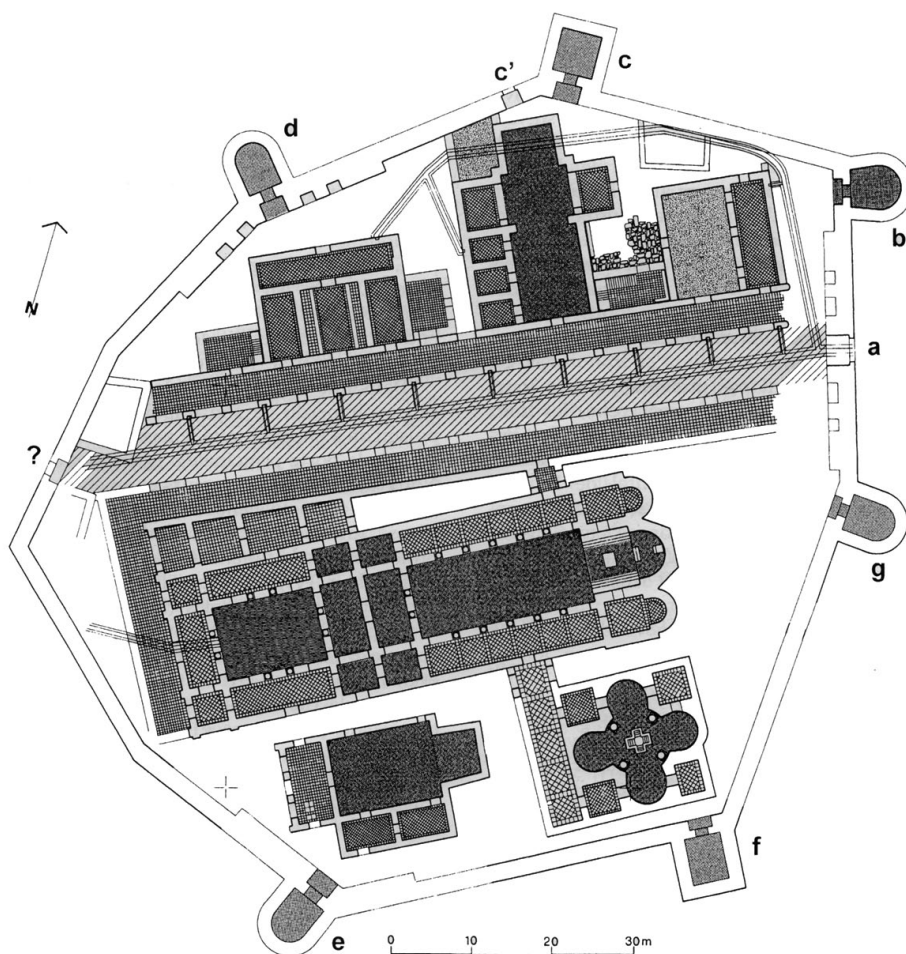
⁵ J.-P. Caillet, N. Duval, Č. Vasić, Le rempart de l'Acropole, in: *Caričin Grad III, L'Acropole et ses monuments*, eds. N. Duval, V. Popović, Rome - Belgrade 2010, Fig. VIII, 4.

⁶ В. Петковић, *наведено дело*, 141-143.

⁷ В. Петковић, Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана за: 1936, 1937 и 1938 г., *Годишњак Српске краљевске академије* 38, 1938, 335.

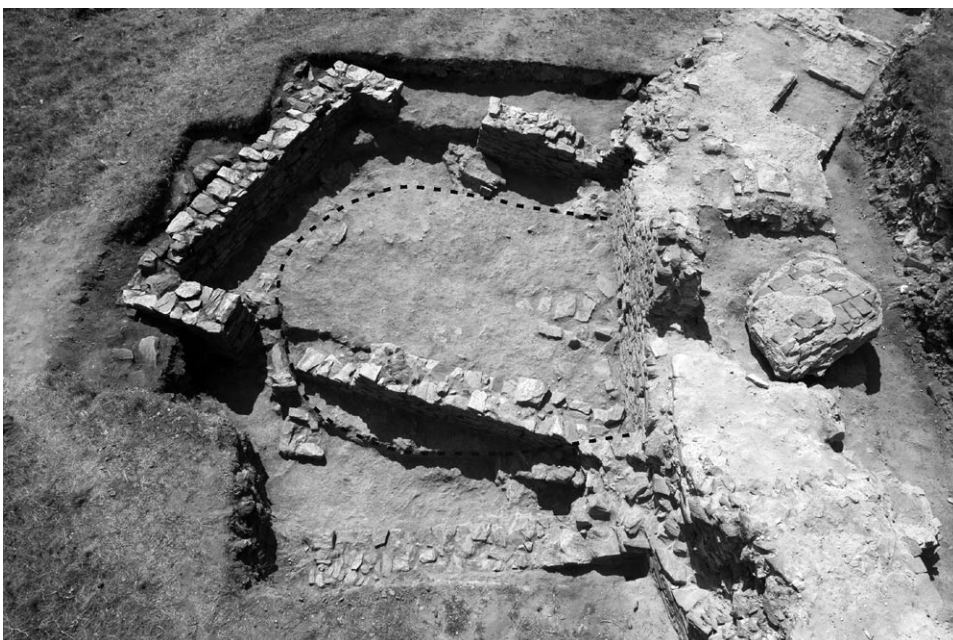
⁸ J.-P. Caillet, N. Duval, Č. Vasić, *наведено дело*, 600 и 606-607.

⁹ J.-P. Caillet, N. Duval, Č. Vasić, *наведено дело*, 604 и 607.

Слика 3: Основа Акропоља (Caričin Grad III 2010)

Нова истраживања која се изводе због потреба конзервације и рестаурације фортификације Акропоља фокусирана су на откривање спољњег лица бедема, степенишних прилаза и кула, као и испитивања унутрашњости кула. Током 2011. и 2012. године истражен је простор на јужном беду, где су се очекивали трагови потковичасте куле. Тада су посведочени остаци бедема, пиластри источног и западног степеништа, део зазиданих врата куле и негатив потковичасте куле. Осим овога, на месту куле, откривени су зидови једног објекта подигнутог у сухозиду, а са његове источне стране откривен је западни зид друге грађевине, такође рађене у сухозиду.

Слика 4: Акропољ: Јужни бедем са негативом потковичасте куле и објектом подигнутим на њеним темељима

Од куле су остали сачувани само делови зидова уз сам бедем, док су остали повађени све до темељне јаме. Очувани су само делови источног зида, ширине од 1,65 м и дужине од 1,40 м на споју са јужним бедемом, и делови западног зида у дужини од 0,90 м. Његова ширина није могла бити утврђена због оштећења. На дну темељне јаме, укопане у стеновито тло, налазе се, спорадично, малтер и камен као последњи остаци зидова куле. Занимљиво је да су они у потпуности повађени и да је простор насут ради подизања мањег објекта (Слика 4). Кула је врло слична паралелној кули на северном бедему (кула d), с тим што су њене димензије нешто мање. Дужина потковичасте куле на јужном бедему износи 5,38 м, наспрам 5,96 м, колика је дужина потковичасте куле на северном бедему. С друге стране, ширина куле на јужном бедему је 4,65 м, а куле на северном бедему 4,35 м. Дебљина зидова кула је иста и износи 1,65 м. Кула на јужном бедему је мања највероватније због самог терена који се у овом делу нагло спушта ка југу. Да је реч о паралелним објектима указују степеништа која су по решењима врло слична, са по три пиластра степеништа са сваке стране. Степенишни прилаз је слично решен код свих степеница у виду издуженог правоугаоног ступца димензија од 5,83 м до 4,40 м. Остали пиластри који су прихватили потпорне лукове и степенице су знатно мањих дужина, од 1,91 до 1,99 м. Ширина ових пиластара је такође врло слична, и креће се у распону од 1,24 до 1,31 м. Ове мере указују на то

да је реч о истом пројекту. Важно је истаћи да бедеме Акропоља, као и зидове кула краси *opus mixtum* са четири реда опека, у чему се истиче посебност ове фортификације у односу на остале с Царичиног града. Према Ч. Васићу, она је подигнута као последица промене првобитног плана.¹⁰ Посматрајући спољна лица бедема, уочава се јединствен слог и ритам, који је на ретким местима прекинут другачијом алтернацијом камена. Промена ритма и слагање камена у косим редовима запажена је на југозападном бедуу у непосредној близини потковичасте куле на јужном бедуу (кула е). Ово указује на могуће оправке бедема. Осим тога, бедем је у овом делу постављен директно на неприпремљену стену (Слика 5). Неправилности у зидању бедема уочене су код западног крака поменуте куле. Наиме, приликом истраживања 2012. године запажено је да су пиластри степеништа, а делом и бедем, фундирани на слоју шута, а не, како је то уобичајено, на чврстој подлози, на стени или слоју кампактне глине. Уједно је установљено да је на овом делу стена била усечена и припремљена за постављање темељне стопе бедема и пиластра степеништа. Уместо да се бедем постави на чврсту подлогу, цео део је насут прво шуту са мањим уломцима камена и опеке, а затим крупнијим каменом и опеком. На овом нестабилном шуту, висине од 1 м, постављени су темељи за унутрашњу страну бедема и пиластар степеништа (Слика 6). Лоше зидање које је запажено на траси јужног бедема, код потковичасте куле, може бити и узрок рушења саме куле, након чега је она разграђена и на њено место подигнута мања грађевина. У прилог овој претпоставци иде и плитка темељна стопа саме куле, која је на појединим местима висока свега десетак центиметара.

Слика 5: Акропољ: спољно лице југозападног бедема код потковичасте куле

¹⁰ Č. Vasić, La plan d'urbanisme de la Ville haute, in: *Caričin Grad II, La Quartier Sud-Ouest de la Vulle Haute*, eds. B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, Rome Belgrade 1990, 313.

Слика 6: Акропољ: јужни бедем -
темељна стопа западног степенишног
прилаза

Слика 7: Акропољ: јужни бедем -
зид подигнут на месту источног
степенишног прилаза

Разградњу куле пратило је стављање ван функције источног степеништа. Наиме, степенишни источни прилаз је, као и кула, повађен. Његов негатив се јасно оцртава у основи истражене сонде, али пре свега у унутрашњем лицу јужног бедема, које је разграђено на месту споја степеништа са бедемом. Источни степенишни пиластар је извађен због ограђивања простора између објекта познатог као „Консигнаторијум“ и јужног бедема Акропоља. У ту сврху подигнут је зид управан на јужни бедем и на југоисточни угао јужног крила „Консигнаторијума“ (Слика 7). Читав простор око потковичасте куле на јужном бедему Акропоља је пруређен. На основу запажања о стављању степеништа ван функције, слична ситуација може се испратити и код степеништа на источном бедему Акропоља, код северне потковичасте куле (кула b). Наиме, ни овде није откривен северни степенишни прилаз који је, сасвим је извесно, разграђен, а у унутрашњем делу бедема остала је рупа. Свакако је реч о редуцирању прилаза бедему у оквиру фортификације на Акропољу.

Највеће измене су изведене са спољне стране, на простору саме куле. Како смо већ раније истакли, зидови куле су повађени и цео простор је нивелисан ради подизања једног мањег објекта у габариту куле. Објекат је постављен управно на улаз у кулу, који је том приликом зазидан, а сам бедем је доживео мање трансформације. Наиме, у северном углу објекта он је делимично разграђен и у његовој ос-

нови подигнута је мања, вероватно хлебна пећ са озиданим венцем од опека трапезоидне форме (Слика 8). Објекат је неправилне правоугаоне основе са зидовима рађеним у сухозиду. Унутрашње димензије његових зидова су следеће: источног 7,09 м, јужног 5,03 м и западног 5,14 м, са по два већа отвора на источном и западном зиду ширине 2,02 и 1,48 м. Велики отвори на зидовима, на објекту који је високо постављен у односу на околни терен, указују на то да је можда реч о комуникацији која је ишла подно самог јужног бедема и пролазила кроз објекат. Подница у објекту била је од набијене земље. О његовом пролазном карактеру говори и мали број откривених предмета у унутрашњости грађевине. Свакако да најзанимљивији налаз представљају фрагменти руком рађеног лонца откривеног у горњим слојевима рушења објекта.

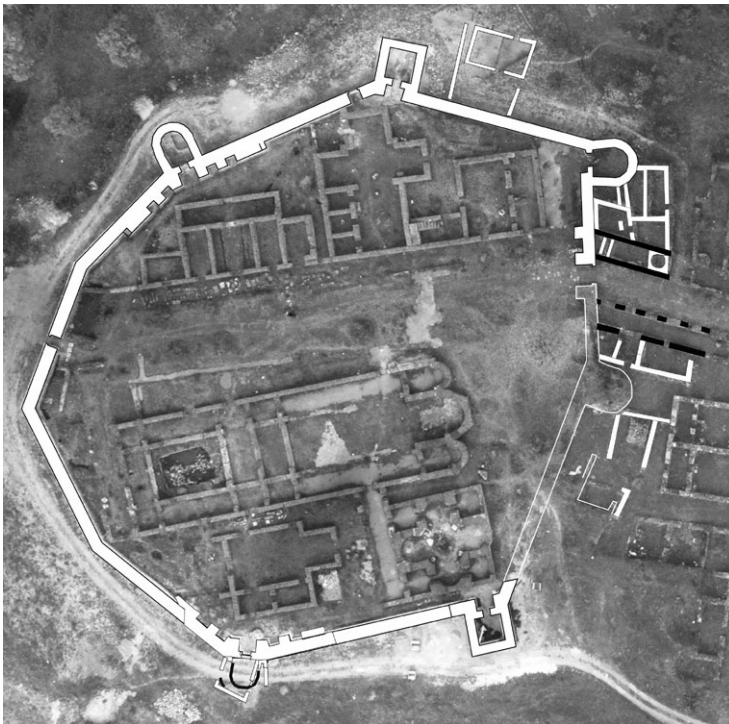
Слика 8: Акропољ: објекат подигнут на темељима потковичасте куле на јужном бедему

Уз спољно лице западног зида, недалеко од споја са бедемом, откривена је основа једне мање пећи са гаражи и подницом рађеном од опека. Она можда припада другој просторији која је била прислоњена на југозападни крак бедема и могла је да чини целину са грађевином подигнутом на темљима потковичасте куле.

Са источне стране откривени су делови још једног зида у сухозиду, свакако другог објекта, који је био постављен управно на сам јужни бедем. Откривен је само његов западни зид у дужини од 4,70 м, који се наклања на остатке источног зида куле дужине од 1,40 м.

Судећи према резултатима истраживања потковичасте куле на јужном бреду, може се закључити да је на овом потесу постојао читав низ објеката који су били прослоњени на бреду. Подизање грађевина уз бреду Акропоља констатовано је и током ранијих ископавања. Први овакви објекти су откривени још далеке 1938. године, приликом ископавања фортификације Акропоља. На плану из Старинара за 1939. годину виде се објекти прислоњени уз источни бреду, између источне капије Акропоља и северне потковичасте куле (кула б) (Слика 2). Слични објекти откривени су и код друге јужне куле источног бреду Акропоља (кула г).¹¹ Друга групација откривена је 2012. године на северном бреду, источно од правоугаоне куле (кула ц). Овде је истражена већа грађевина са мањим двориштем и атријумом прислоњеним на бреду. Судећи према откривеним грађевинама уз јужни, источни и северни бреду, могу се очекивати и бројни објекти уз спољну страну бреду и кула Акропоља. (Слика 9)

Слика 9: Ортофото снимак Акропоља са истраженим деловима фортификације и грађевинама подигнутим уз спољне стране бреду

¹¹ V. Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum von 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.* In: *Palast und Hütte*, D. Papenfuß - V.M. Strocka (Hrsg.), Mainz 1982, 545-566.

На крају овог описа истраживања потковичасте куле (кула е) на јужном беду Акропоља потребно је поменути изузетне налазе архитектонске пластике. Приликом ископавања на простору улаза у кулу, као и код источног степенишног прилаза, откривена су четири уломка стуба рађених од камена познатог као „зелени тесалски камен“ у античким изворима или „*verde antico*“ код савремених аутора, кога карактерише вишебојност од основне зелене до беле и црне боје (Слика 10). У питању је изузетно цењен камен који је експлоатисан у рудницима у Хасанбанлију у Тесалији, 12 км североисточно од Ларисе. Коришћен је посебно у доба Византије за израду архитектонске пластике у црквеним и луксузним објектима. Јустинијанова Света Софија у Константинопољу богато је декорисана зеленим тесалским каменом. Опис унутрашњости цркве оставио је Прокопије у делу *О грађевинама*: „зелени расцветали стубови сјајно се упарују са црвеним, пурпурним и белим стубовима, а сама унутрашњост цркве се доима као диван цветни врт“. Овим каменом декорисан је велики број важних касноантичких споменика.¹² Откривени уломци стубова од зеленог тесалског камена припадају, свакако, унутрашњој каменој пластици катедралне цркве, највероватније деловима богато украшеног циборијума.

Археолошка истраживања Царичиног града, и поред своје дуготрајности, сваке године обогаћују наша сазнања о животу града. Овде су приказани детаљи везани за промене улоге фортификације Акропоља и подизања низа грађевина уз беду Акропоља у време коренитих политичко-економских промена у северном Илирику.¹³

Слика 10: Фрагмент стуба од зеленог тесалског камена - *verde antico*

¹² V. Melfos, “Green Thessalian Stone”: The Byzantine quarries and the use of a unique architecture material from Larisa area, Greece. *Petrographic and geochemical characterization. Oxford Journal of Archaeology*, 27(4), 2008, 387-405.

¹³ V. Kondić, V. Popović, *наведено дело*; B. Bavant, V. Ivanišević, *наведено дело*.

Summary

Vujadin Ivanišević and Sonja Stamenković

DECONSTRUCTION OF THE CARIČIN GRAD FORTIFICATIONS

Year after year, archaeological research of Caričin Grad advances our knowledge of the urbanism of this unique Early Byzantine city. Thanks to the excavations which follow conservation works at the Acropolis fortification, new data are gained regarding the construction of the ramparts, towers, posterns, and stairways. Especially important to us are the clues for establishing the time and manner of use of the fortifications. It is commonly believed that the ramparts and towers of the Acropolis had fulfilled their function from the very beginning of Caričin Grad until the termination of life in the city.

However, new findings show that in different parts of Caričin Grad the fortifications underwent considerable changes, such as repairs of the ramparts, towers, and other facilities. These interventions have been recorded on the Lower Town's southeast corner tower, and on the southern rampart of the Acropolis too, where during the lifespan of the city even the foundations of the ruined tower were deconstructed to make room for a minor building erected in its place. Apart from this, the eastern stairways lost their function. With the erection of the building leaning on the southern rampart of the Acropolis, at the place where the tower used to be, the defensive role of the fortification was completely suspended. Along with this, the building testifies to a considerable intramural settlement.

It is important to mention that in the debris layers of this area four fragments were found of a column made out of „Green Thessalian Stone“, or verde antico, undoubtedly originating from the internal decorative program of the Episcopal Basilica, most probably from the ciborium.

Translated by Ivan Bugarski